

УДК 811.161.2/81'373.231

УКРАЇНСЬКИЙ ІМЕНОСЛОВ: КУЛЬТУРНА ПОЛІФОНІЯ**В. А. Герасимчук,***Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
v.gerasymchuk@ua.fm***А. Ф. Нечипоренко***Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
allanech67@mail.ru*

У статті розкривається складний, суперечливий процес становлення українського іменослову в спільному східнослов'янському просторі. Простежується власне давньоруський період з ідентичними слов'янськими іменами, період запозичення імен з православних святців, переважно грецьких, а також єврейських, латинських. У статті визначено семантико-словотвірні моделі онімів та їх вплив на формування сучасної антропонімічної системи української мови. Зосереджено увагу на періоді формування української іменної системи, знаний, як період «антропонімічних ножиць», на питаннях щодо трансформування запозичених імен у системі української мови, їх кореляції, змістових та формальних (фонетичних, словотвірних, морфологічних). У статті подається поліфонічна картина сучасного стану українського іменослову.

Ключові слова: антропонімічна система; особове ім'я; патроніми; смислова конотація; культурна поліфонія.

Вступ. Майже всі народи проходили шлях від свого нелінійного розвитку (міфологічного періоду) до лінійного (періоду прилучення до світових релігій) і зрештою прийшли до періоду глобалізації, періоду плюралістичного усвідомлення реальності. Кожний з означених періодів вирізнявся й докорінними змінами у творенні іменослову: зникали усталені власні імена, з'являлися нові. В українській культурі такі якісні стрибки у появі імен-новотворів відбулися в період прийняття Київською Руссю християнства й після жовтня 1917 року. Сьогодні також спостерігаються аналогічні процеси, що й обумовлює *актуальність* дослідження антропонімічних одиниць як мовознавцями, так і культурологами.

На сьогодні власні особові назви активно та різноаспектно студіюються вітчизняними та зарубіжними вченими, об'єктом аналізу вони стали в дослідженнях Л.О.Белея про українські традиції називання та художню антропоніміку; Р.Й.Керсти, про українську антропоніміку XVI століття, Л.Р.Осташ, про слов'янські автохтонні власні особові імена; М.Л.Худаша, присвяченого еволюції особових імен як основи до формування прізвищ; С.М.Медвідь, яка дослідила історію слов'янського іменослову, а також вплив традицій, релігій, модних тенденцій, тобто позамовних факторів, на вибір найменування особи та ін.; лексикографічними здобутками української наукової думки стали видання словників Л.Г.Скрипник та Н.П.Дзятківської «Власні імена людей», І.І.Трійняка «Словник українських імен».

Мета статті полягає в аналізі процесу становлення українського іменослову від дохристиянського періоду до сьогодення. Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**: а) проаналізувати систему дохристиянських імен, визначити семантико-словотвірні моделі онімів та їх вплив на формування сучасних назв; 2) схарактеризувати етимологію християнських особових імен, способи адаптації та трансформації на україномовному ґрунті.

Дохристиянський іменослов як основа сучасної антропонімічної системи. Найдавніші руські імена прийшли із писемних пам'яток: літописів, берестяних грамот, графіті. З усіх цих джерел постає майже повна картина дохристиянських «святців» (списку власних імен), які лексично охоплювали й відображали найрізноманітніші назви навколишнього світу: поширеними були імена-зооніми, імена-фітоніми, числівникові імена тощо, «родинна суміжність імен на лексико-семантичному рівні виражається у тому, що в основі імен представників єдиної родини лежать лексеми спільного семантичного поля або однакової внутрішньої форми» [5, с.10]. Українські роди підтримували цю традицію: особливо продуктивним на зооніми виявився рід Волковичів на Волині, засновником цього роду був Волчко Романович, а продовжувачами його три сини: Звір, Лев і Бик.

За смисловими конотаціями, лексичною структурою вирізнялися в дохристиянський період розвитку так звані «княжі» імена, експресивні «іменотвори». Ці імена зазвичай складаються з двох компонентів, один з яких багатовалентний (-слав,- мир, -волод, -гост,-бор, -полк, -мисл, -ніг, -вой, -дар, -зар, -хвал, -мил, -люб та ін.): Милослав, Ярослав, Ізяслав, Переяслав, Владимир, Ратмир,

Рогволод, Дорогост, Воїбор, Ярополк, Добромисл, Любомисл, Милоніг, Путивой, Володар, Світозар, Богухвал, Людмил, Добролюб, Мстибог [3; 5].

Жіночі імена утворювалися від чоловічих і звучали аналогічно: Горислава, Предслава, Вишеслава тощо. Усім цим милозвучним іменам були властиві високі смислові конотації: честь, гідність, святість. В Україні такі імена залишаються частотними. Варто зауважити, що двокомпонентні імена притаманні для всіх слов'янських мов.

За княжого періоду деякі руські імена функціонували в «усіченому» варіанті, називалася тільки перша частина складного імені: Борис (від Борислава), Радим (від Радимира), Вадим (від Вадимира). Поширеним було і вживання деяких «усічених» варіантів імені в поєднанні із суфіксом (найчастіше зменшувально-пестливим). І саме ці імена створювали атмосферу довіри, тепла і любові: Бориня, Борюта (від Борислава), Добрята, Добрило, Добриня, Добриш, Добрянко (від Доброгоста, Доброслава), Люб, Любко, Любан, Любен, Любим (від Любомира, Любомисла), Святоша (від Святослава)[6].

Руський іменослов у Київській Русі з прийняттям християнства зазнав докорінних змін. Саме з приходом християнства епоха самостійності у виборі антропонімів (власних імен) завершилася. Адже християнство як релігійний світогляд – це спосіб життя, моральна регламентація, зрештою, звичаї і обряди, один з яких – хрещення. Візантійські духовники кращі за значенням назви (імена) у своїй культурі, у культурі своїх сусідів сакралізували і канонізували, внісши їх до так званих православних святців. Впроваджувалися ці імена через обряд хрещення. Поняття «охрестити» і «назвати» в цьому обряді поставали тотожними. Під час обряду неофітів називали іменами із святців на честь святого, на чий день цей обряд припадав. Переважну більшість українських імен, уживаних сьогодні, принесено до нас через Візантію християнством. Поряд з візантійськими іменами давньогрецького походження прийшли в Київську Русь імена давньоримські і давньоєврейські, включені до святців.

Руські імена до церковного календаря майже не вносилися. Тільки поодинокі з них потрапляли туди. Приміром, Ольга (Олена), ім'я княгині, яка вважається першою руською християнкою, ім'я її внука Володимира (Василія), канонізованого рівноапостольним святим, ім'я псковського князя Всеволода (Гавриїла), Бориса і Гліба (у хрещенні Романа і Давида). Усі вони удостоїлися канонізації й увійшли до святців під двома іменами (автохтонним і церковним). А ім'я рідного брата Бориса і Гліба Ярослава Мудрого (Георгія) до святців потрапило лише 2005 року з благословіння патріарха Алексія II.

Звичайно, імена, які прийшли в Київську Русь з Візантії, за звучанням, конотацією були чужими, але в процесі прищеплення нової православної культури відбувалося і осмислення нових імен: через біблійні історії, через відтворення їх первинного лексичного значення.

Найкращим прикладом запозичення імен у східнослов'янській православній традиції можна назвати появу в ній таких імен, як Віра, Надія і Любов. Власне їх грецькі відповідники (Πίστις, Ελπίς, Αγάπη) не були іменами, вони існували як певні символи. Проте у перекладі нові імена органічно увійшли до нової культури, тому що несли в собі сакральні метафізичні смисли православ'я, що сходили до загальнокультурних основ людини. Звичайно ж всі значення цих імен наділялися християнською суттю. Приміром, любов означає жертвовну любов до «ближнього», яка перебирала на себе всі дисгармонії світу. Віра у православ'ї – це те, що дає все «у радості і в горі». Ім'я одразу ставало оберегом його носія. Надія у православ'ї знову ж таки докорінним чином різниться з усталеною світською інтерпретацією, в якій йдеться про «земну» надію, пов'язану з оптимізмом. На думку С.Аверинцева, надія в православ'ї чужа і оптимізму і песимізму, вона своєрідний шлях між ними: «Християнин, гідний цього імені, має бути здатним йти радісно назустріч невідомості, назустріч повної втрати будь-яких земних надій, не очікуючи від цього світу жодних гарантій» [1, с. 88].

Християнська іменна традиція. Особливості засвоєння іншомовних антропонімічних одиниць. Процес хрещення Київської Русі новими іменами здійснювався непросто. Настав довготривалий період так званих «антропонімічних ножиць», період паралельного вживання двох імен. Церковно-християнські імена надавалися під час здійснення обряду хрещення за святцями або за церковним календарем, а автохтонні – в родині за давніми традиціями. «Поєднання двох імен особи в межах спільної синтагми з'явилося внаслідок християнсько-язичницького антропонімічного дуалізму. Гостро відчутний вододіл між споконвічними і християнськими іменами став причиною формування такої категорії, як офіційність ~ неофіційність антропонімів і водночас розвитку окремого класу онімів – прізвиськ, що врешті-решт зумовило трансформацію ...*особове ім'я* + *особове ім'я* в ... *особове ім'я* + *прізвисько*», - зазначає про цей період дослідниця С. Медвідь [4, с. 29]. Упродовж століть неофіти мали по два імені. Згадаймо княжу добу: і Володимир Мономах, і Ярослав Мудрий, а скільки Всеволодів, Ігорів тощо – усі вони знані в історії з автохтонними,

«мирськими» іменами, хоча вже мали церковні, перебуваючи в такий спосіб під захистом двох містичних сил – християнського і язичницького. Слід зауважити, що язичницьке ім'я Богдан (не «Богом даний», а «Даний богами») не щезало з української історії. Так, Богдан Хмельницький подається в історичних джерелах з подвійним іменем Богдан-Зіньків (Зіновій), позаяк народ називав його виключно автохтонним іменем.

Понад вісім століть йшла іноді невидима, але напружена боротьба між старою автохтонною і церковною антропонімічною традицією. Княжу добу можна назвати добою суцільних календарних імен з рідкісними вкрапленнями церковних. Останні особливо були поширені серед духовенства, з часом серед знаті. Цю добу змінила доба «непевної рівноваги» співіснування двох іменних систем, коли більшість населення мала по два імені: одне автохтонне, друге – церковне, календарне. Так увійшов в історію князь Василько з церковним іменем Василь: Василько-Василь. Одна з перших руських рукописних книг теж названа за автохтонним іменем новгородського посадника Остромира («Остромирове Євангеліє»), хоча в Євангелії значаться обидва: церковне – Іосиф, автохтонне – Остромир. З XIV–XV ст. до нашого часу дійшли цікаві «свідки» двоімєнної системи: Іван Клик, Костянтин Владика, Юрій Вовк, Федір Щука.

Про тривале використання автохтонних, «язичницьких» імен засвідчує і той факт, що у церковних пом'яниках Києво-Печерської лаври XIV–XVII ст. поряд з канонізованими антропонімами зустрічаються й такі, як Сорока, Страшило, Жаба, Кошка, Кисіль, Мізинець. Окреслена тенденція до вживання первісних імен у функції других, уточнювальних, спричинилася до того, що ці імена, втрачаючи первісну семантику, почали передаватися у спадок, переходити до розряду сімейно-родових прізвищ, а згодом і прізвищ. Лише незначна їх кількість вживається в сучасній антропоніміці як особливі власні назви. Репрезентують «двоімєнну систему» і антропоніми, в яких друге ім'я сприймається тільки як прізвище: Іван Чорний, Василь Менший, Федір Кислий, Пантелеймон Рудий, Тиміш Сплюх [2; 3; 6].

У середині XVII ст. наступ церковної влади на автохтонні імена завершився, і вже у XVIII ст. вони не тільки були зужиті, але й забуті. У післяпетровській Росії Святий Синод пильно стежив, щоб усі новонароджені отримували тільки церковні імена. Але й ці імена набували яскраво вираженого соціального забарвлення. Частотність імені Іван не тільки в нашій історії, а й по всьому світу, пояснюється тим, що повні святці містять відомості про 170 Іванів (по одному на два дні). Є й інші імена, які належать великому сонму святих (Микола, Павло, Петро), позаяк деякі – двом-трьом (Сергій, Костянтин). І це також спричинювалося до того, що одні імена були поширеними, інші рідкісними. У XIX ст. справа з православними іменами була довершена. Лише поодинокі імена мали слов'янське коріння.

В Україні вільний вибір імен став можливий лише після революції 1917 року, коли церкву позбавили монопольного права реєструвати так звані Акти громадянського стану – народження, шлюб і смерть людини.

Тоді ж на хвилі емоційного піднесення, захоплення неологізмами з'явився ряд «червоних» ідейноцентричних імен: Ідея, Авангард, Ера, Рев, Люція, Кім, Владлен, Вілен, Марлен, Нінель, Енгель, Ельдар, Ельміра. Крім конкретно-історичних джерел, існувало ще й багато інших, від яких започатковувалися імена: Гарій, Гелій, Емалія, Ізоля, Ізолина, Еріка, Міральда. Були й новотвори зі слов'янськими коренями: Славій, Сніжина, Сніжана.

У пореволюційні часи лексичний запас поповнився й іншомовними іменами, запозиченими з інших європейських та східних мов: Алла, Артур, Спартак, Тимур, Віолетта, Марат, Альберт, Віктор, Віталій, Едуард та ін. Уперше за багато століть почали відновлюватися, реактивізуватися руські імена: Рюрик, Аскольд, Ратмир, Руслан, Святослав, Ярослав, Мирослав, В'ячеслав, Станіслав, Владислав, Всеволод, Людмила, Світлана, Таміла, Лада, Дана.

Виходячи з лінгвістичного та історико-культурологічного, а почасти соціологічного огляду власних імен в українському мовленні, можна зробити певний висновок.

Хоча сьогодні в Україні вживаються в основному імена іншомовного походження, переважна більшість з них набула національно-етнічного забарвлення; Тарас і Микола, Іван і Максим, Марія і Катерина – ці та багато інших імен сприймаються вже як українські. Більш поширені в Західній Україні імена – Орест, Модест, Нестор, Назар, Маркіян, Северин, Ярина, Юстина, Зоряна, Іванна, Роксолана, Соломія, Уляна – стали органічним надбанням всієї України.

До власне українських імен можна зараховувати і давньоруські: Богдан, Борис, Людмила, Світлана, Таміла. Усі імена з компонентами -слав, -мир тощо, а також або давно забуті варіанти давньоруських двокомпонентних імен (Світозар, Любомир, Доброслав, Яромир, Славмир, Святогор), або «оновлені» імена, які лексично, і граматично є закономірним продовженням цієї антропонімічної традиції (Зореслав, Дзвенимир, Богодар, Милослав, Володислав тощо).

Український іменослов поповнюється подібними, так званими патронімічними, жіночими іменами, які легко утворюються від чоловічих: Дзвенислава, Радомира, Златослава, Володислава, Любомила, несучи на собі генетичний код. Історична практика творення жіночих імен від чоловічих дістала продуктивний розвиток сьогодні: Богдана, Михайлина, Іванна, Романа, Руслана, Павлина, Зоряна, Ружена. Багато імен іншомовного походження набули суто етнічного оформлення і звучання: Дарина, Оксана, Роксана, Роксолана, Соломія, Христина, Орина, Ярина, Уляна та ін. [4].

Звичайно, не всі імена з православних святців прижилися на українському ґрунті, деякі трансформувалися, видозмінилися шляхом скорочення однієї або кількох літер наприкінці слова (апокопа), на початку слова (аферезис): Авраам – Абрам, Кіпріан – Купріан, Іаков – Яков, Авксентій – Оксен, Іоасаф – Йосип, Іакім – Яким, Ігнатій – Гнат, Василій – Василь, Скатерина – Катерина. Характерними фонетичними рисами українізованих імен стали зміни: заміна початкового А на О, оскільки і давньоруська мова, і українська тяжіє до початкового О- (Олександр, Олексій, Онисим), заміна початкового Є на О, Я (Олена, Явдоха, Ярема), Н на М (Микола, Микита, хоча тут має місце повернення давньоруського варіанта цих імен – Микула, Микита); додавання у кінці слова після приголосних -о (Кирило, Михайло, Петро, Павло). Невластивий для українського мовлення звук ф перетворювався на п або хв (Феодор – Хведір, Євстафій – Остап, Йосиф – Йосип). У деяких регіонах звук ф звучав як т (Феодор – Тодось, Афанасій – Атанас). Деякі імена набували народного звучання завдяки «зменшувальним» суфіксам: Варвара – Варка, Пелагія – Палажка, Григорій – Грицько, позатим вони сприймалися як повноправні імена. Так, приміром досі в українському мовленні побутують імена по батькові, утворені від подібних онімів: Ількович (Ільківна), Левкович (Левківна).

Давньоруську традицію в українській антропонімії продовжує форма кличного відмінка, яка не збереглася ні в білоруській, ні в російській мовах.

Висновки. Отже, сучасний український іменослов складався упродовж багатьох століть шляхом суперечливих і неоднозначних процесів. Основу сучасної іменної системи української мови складає дохристиянський іменник, що передає глибоку змістову наповненість онімів, зокрема багатоконпонентних за своєю структурою, що почасти збереглися у новітньому словнику; особливий вплив на становлення мав християнський період. Імена церковного календаря пройшли семантико-граматичну адаптацію на україномовному ґрунті. Попри все в українському імені ослові через смислову, лексичну, граматичну трансформацію запозичених антропонімів усталилися більшою мірою своєрідний національно-етнічний колорит. На сьогодні в українській антропонімічній системі, зокрема у питанні особових імен, складається ситуація мовно-культурної поліфонії: укорінилася більшість церковних імен, відновилися давньоруські, слов'янські імена, на їх основі творяться нові варіанти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. О перспективах христианства в Европе. Попытка ориентации [Текст]// Православная община. – № 19 (1). – 1994.
2. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль [Текст] / Леонтій Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. – 649 с.
3. Литвина А.Ф. Выбор имени у русских князей в X-XVI вв.: династическая история сквозь призму антропонимики / А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский. – М.: Индрик, 2006. – 740 с.
4. Медвідь С.М. Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах: автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.03 – слов'янські мови; 10.02.01 – українська мова / С.М. Медвідь; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2000. – 36 с.
5. Скрипник Л.Г. Власні імена людей. Словник-довідник [Текст] / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська. – К.: Наукова думка, 2005. – 335с.
6. Тупи́ков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен / Н.М. Тупи́ков. – СПб, 1903. – 864 с.
7. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна [Текст] / Н.М. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 476 с.

REFERENCES

1. Averincev, S. (1994). *O perspektivah hristianstva v Evrope. Popytka orientacii* [On the Prospects of Christianity in Europe. Attempt of understanding]. *Pravoslavnaia obshhina*, № 19 (1).
2. Vojtovy`ch, L. (2000). *Knyazivs`ki dy`nastyi Sxidnoyi Yevropy` (kinez` IX - pochatok XVI st.): sklad, suspil`na i polity`chna rol`* [Princely Dynasties of Eastern Europe (the Late 9th – Early 16th Century.): Membership, Social and Political Role]. Lviv, Ukraine: Insty`tut ukrayinoznavstva im. I.Kry`p'yakevy`cha.
3. Litvina, A. & Uspensky, F (2006). *Vybor imeni u russkikh knjazej v X-XVI vv. : dinasticheskaja istorija skvoz' prizmu antroponimiki* [Choice of Name for the Ruthenian Princes in the 10th – 16th Centuries: Dynastic History through the Prism of Anthroponymics]. Moscow, Russia: Indrikis.
4. Medvid`, S. M. (2000) *Evoluciya antroponimny`x formul u slov'yans`ky`x movax* [Evolution of Antroponymic Formulae in Slavic Languages]. Extended abstract of doctoral thesis, Kyiv, Ukraine.
5. Skry`pny`k, L.G. & Dzyatkivs`ka, N (2005). *Vlasni imena lyudej. Slozny`k-dovidny`k* [Proper Names of People. Reference Dictionary]. Kyiv, Ukraine: Naukova Dumka.

6. Tupikov N. (1903). *Slovar' drevnerusskikh lichnyh sobstvennyh imen*. [Dictionary of Old Ruthenian Personal Proper Names]. Petersburg, Russia.

7. Yakovenko, N. (2008). *Ukrayins`ka shlyaxta z kincyа XIV do sereдy`ny` XVII st. : Voly`n` i Central`na Ukrayina* [Ukrainian Nobility from the Middle of the 14th Century to the Late 17th Century: Volyn and Central Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Krytyka.

Герасимчук В., Нечипоренко А. Украинский именовослов: культурная полифония. В статье раскрывается сложный, противоречивый процесс становления украинского именовослова в общем восточнославянском пространстве. Прослеживается собственно древнерусский период с идентичными славянскими именами, период заимствования имен из православных святцев, преимущественно греческих, а также еврейских, латинских. В статье определены семантико-словообразовательные модели онемел и их влияние на формирование современной антропонимической системы украинского языка. Сосредоточено на периоде формирования украинской именной системы, известный как период «антропонимических ножниц», на вопросах трансформации заимствованных имен в системе украинского языка, их корреляции, содержательных и формальных (фонетических, словообразовательных, морфологических). В статье дается полифоническая картина современного состояния украинского именовослова.

Ключевые слова: антропонимическая система; личное имя; патроним; смысловая коннотация; культурная полифония.

Gerasymchuk V., Nechyporenko A. Ukrainian Onomasticon: Cultural Polyphony. The article reveals the complex and contradictory process of formation of Ukrainian onomasticon in the common East Slavic space since most of the nations made their way from the non-linear (the mythological period) to linear (period of familiarizing with world religions) development and eventually came to the period of globalization, period of pluralistic awareness of reality. Each of the aforementioned periods was determined with radical changes in the onomasticon creation. In order to describe the process of establishment of the Ukrainian anthroponymicon from the pre-Christian period until the present day the article provides analysis of pre-Christian names and defines semantic and structural models of onyms and their influence on the formation of modern personal names. In the scientific exploration the etymology of Christian personal names, methods of their adaptation and transformation on the Ukrainian ground are determined. The article traces the Old Ruthenian period with identical Slavic names itself and the period of borrowing names from the Orthodox calendar and church calendar, mainly Greek and Hebrew, Latin. The emphasis is put on the period of formation of Ukrainian names system, known as the period of “anthroponymical scissors” as well as on issues of borrowed names transforming in the Ukrainian language system, their correlation of content and form (phonetic, derivational, morphological). The article deals with polyphonic image of the current state of Ukrainian onomasticon. The conclusions assert that the peculiar ethnic colouring is established through semantic, lexical and grammatical transformation of borrowed anthroponyms in the Ukrainian-language names system.

Keywords: anthroponymical system; personal name; patronyms; semantic connotation; cultural polyphony.